
Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում, Երևան, Ռամկավար ազատական կուսակցության հրատարակություն, 2016, 84 էջ

Ռամկավար Ազատական կուսակցության Հանրապետական վարչության նախաձեռնությամբ ու աջակցությամբ լույս տեսավ անվանի արևելագետ, միջազգայնագետ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Նիկոլայ Հովհաննիսյանի գրախոսվող աշխատությունը, որի մեծ արդիականություն ունեցող թեման հայ և օտարազգի արևելագետների ուշադրության կենտրոնում է¹: Սակայն այս պարագայում նա հետապնդել է մեկ այլ նպատակ՝ ոչ միայն և ոչ այնքան ներկայացնել քրդերի մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը, որքան դիտարկել քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում, հանդես եկել որոշակի նկատառումներով և առաջարկություններով: Ըստ այդմ՝ այն ունի ոչ միայն տեսական և գիտական, այլև գործնական ու քաղաքական ծանրակշիռ արժեք և նշանակություն:

Աշխատությունը բաղկացած է ինդրի էությունն ու շրջանակները հստակեցնող ներածությունից և քրդական գործոնի որոշակի հիմնախնդիրներին նվիրված երեք գլխից, որոնցից յուրաքանչյուրը ուսումնասիրվող թեման դիտարկում է տարբեր հարթություններում և տարաբնույթ տեսանկյուններից, միաժամանակ որպես մեկ-միասնական ամբողջություն ներկայացնում հեղինակի գիտականորեն հիմնավորված մոտեցումները քրդական գործոնի հարցում:

Ն. Հովհաննիսյանը նախ քննարկում է քուրդ-հայկական հարաբերությունների խնդիրը քուրդ մտավորականի դիտանկյունից՝ հիմք ընդունելով իրաքցի պատմաբան, գիտությունների դոկտոր, Բաղդադի համալսարանի պրոֆեսոր Քամալ Մազհար Ահմադի հեղինակած և դեռևս 1977 թ. արաբե-

¹ Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 1989, *նույնի*՝ Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երևան, 2008, **Պողոսյան Մ.**, Քրդերը և Հայկական հարցը, Երևան, 1991, **Поладян А.**, Курды в VII-X веках (по арабским источникам), Ереван, 1987, **Հովհաննիսյան Ն.**, Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագիտության քննական լույսի ներքո, Երևան, 2004, **Gezgin R., Kocman S., Konuk M.** (ed.), *Hrant Dink'in Katline 2015 Perspektifinden Bakmak*, Ankara, 2014:

րեն լույս ընծայած «Քրդստանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» աշխատությունը¹: Ներկայացնելով նրա հայեցակարգային մոտեցումը հայ-քրդական հարաբերություններին և Հայոց ցեղասպանությանը, ինչպես նաև դրան քրդերի մասնակցությանը առնչվող հարցերին, Ն. Հովհաննիսյանը առանձնացնում է քրդական հայեցակարգում առկա չորս սկզբունքային մոտեցումներ:

Առաջին. քրդական հասարակության մեջ կային որոշակի ազդեցիկ և տիրապետող սոցիալական խավեր և ուժեր՝ ցեղային ավագանին, կալվածատերերը, աշիրաթների առաջնորդները, աղաները, զինվորականները, օսմանյան պետության շահերը սպասարկող պաշտոնյաները, հոգևոր առաջնորդները և այլք, որոնք բաժանում էին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի «Հայկական հարցը հայերին ոչնչացնելու ուղիով լուծելու» տեսակետը և, ըստ այդմ, գործուն մասնակցություն ունեցան այդ քաղաքականության իրականացմանը՝ դրանում ներգրավելով նաև քրդական անասնապահ-քոչվորական զանգվածներին և հողագործներին:

Երկրորդ. ըստ Քամալ Ահմադի՝ հայ-քրդական հարաբերություններում առկա հակասությունները երկու ժողովուրդների զարգացման տարբեր մակարդակների անհամատեղելիության հետևանքն էին: Հայերը զարգացման բարձր մակարդակ ունեին և մուտք էին գործել կապիտալիստական հարաբերությունների ասպարեզ, իսկ քրդերը զարգացման ցածր մակարդակի վրա էին և դեռևս խարխափում էին ֆեոդալական-ցեղային հարաբերությունների ոլորտում:

Երրորդ. կարևորվում է նաև այս ժողովուրդների տարբեր կրոններ դավանելու հանգամանքը՝ հայերը քրիստոնեությունը ընդունել էին դեռևս 301 թ., իսկ իսլամը դավանող քրդերը հայտնի էին իրենց մոլեռանդությամբ:

Չորրորդ. օսմանյան կառավարությունը և վերնախավը, չարաշահելով քրդական վերնախավի՝ հայերին կողոպտելու, նրանց հաշվին հարստանալու ցանկությունները, ինչպես նաև ահաբեկելով նրանց միայն քրդերի տիրապետության ներքո գտնվող տարածքներում հայկական անկախ պետության ստեղծման հեռանկարով, քրդերին դարձրին հլու-հնազանդ կամակատարներ Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործընթացում (էջ 21-22):

Հետաքրքրական է, որ դեռևս XX դարի սկզբներին խնդրո առարկա մի շարք դրույթներ շրջանառվել են նաև հայ իրականության մեջ: Մասնավորապես ՀՅԴ հիմնադիրներից Քրիստափոր Միքայելյանը թե՛ հայ-քրդական դաշինքի ձևավորման և թե՛ քրդական վտանգի չեզոքացման ուղղությամբ արված քայլերի ձախողումը բացատրում էր հետևյալ պատճառներով. 1) հայերն ու քրդերը գտնվում էին զարգացման տարբեր մակարդակների

¹ Qamal Mazhar Ahmad, Qurdistan fi harbi al-alamia al awal, Baghdad, 1977.

վրա, ինչը նրանց խորթացրել էր միմյանցից, 2) մեծ դեր ունեցան նաև քրդերին հայերի դեմ լարելու օսմանյան կառավարության քաղաքականությունն ու կրոնական գանազանությունը¹:

Սակայն մեր կարծիքով, առանձնահատուկ կարևորություն է ներկայացնում այն փաստը, որ պատմական այդ փուլում քրդերի շրջանում հիմնականում բացակայում էին համաքրդական ընկալումներն ու համազգային ինքնությունը, իսկ փոխարենը գերիշխում էր ցեղային ինքնությունը: Առնույդ Թոյնբիին այս առնչությամբ հետևյալ դիտարկումն է կատարում. «Քրդերի ազգային շարժումը կարող էր դրսևորվել թուրքերին, արաբներին, անգլիացիներին կամ որևէ այլ օտարին հակադրվելու ձևով: Մինչդեռ բացառելով քրդական ծագում ունեցող այն փոքրաթիվ անձանց, որոնք բնակություն էին հաստատել Պոլսում կամ Արևմուտքում... քրդական համազգային դաշնակցության գործնական գիտակցությունը շատ թույլ էր: Քրդերի մեծամասնության քաղաքական հորիզոնը դեռևս սահմանափակվում էր ցեղերի և նրանց հակամարտության շրջանակներում և բավական կենսունակ լինելով հանդերձ՝ ամբողջությամբ մնաց ոչ թե համապետական, այլ անհատական հոգեբանության շրջանակում»²:

Ն. Հովհաննիսյանը քննարկում է Հայոց ցեղասպանության գործընթացում քրդական գործոնի դերակատարության խնդրին անդրադարձած արաբ գիտնականների տեսակետները ևս ու առանձնացնում երկու կարևոր դիտարկումներ.

- Արաբական միջավայրում է ստեղծվել տարրդունակ «Արմենոցիդ» եզրույթը, որը կոչված է բնորոշելու հայերի՝ որպես ցեղատեսակի, էթնոսի ամբողջական ոչնչացումը, և որի հայերեն համարժեքը «հայասպանություն» արտահայտությունն է: Այս եզրույթը առաջադրել և հենվելով Ռաֆայել Լեմկինի շրջանառած «գենոցիդ» եզրույթի վրա՝ գիտական շրջանառության մեջ է դրել լիբանանցի արաբ իրավաբան Մուսա Պրանսը, որը գտնում էր, որ «Արմենոցիդը ամենագենոցիդային գենոցիդն է»:
- Արաբ պատմաբանները (Ֆուադ Հասան Հաֆիզը, Մամիր Արբաշը, Սալիհ Չահր ալ Դինը և ուրիշներ) համոզված են, որ 1915 թ. հայերի հետ տեղի ունեցած իրադարձությունները ոչ թե սովորական ջարդեր էին, այլ «ցեղասպանություն», որը նրանք դիտարկում են իբրև «20-րդ դարի սև էջ» (էջ 43-44):

Ամբողջացնելով արաբ հեղինակների ուսումնասիրությունների ընդհանուր պատկերը, Ն. Հովհաննիսյանը ուրվագծում է Հայկական հարցում ուժերի դասավորության և դրանցից յուրաքանչյուրի գործառույթի հստակ

¹ Տե՛ս Միքայելյան Քր., Հեղափոխականի մտքերը, Ժնև, 1906, էջ 113-114:

² Toynebee A. J., Survey of International Affairs, London, 1927, p. 479-480.

սխեման. «Թուրքեր (իշխանություններ)՝ դահիճներ-քրդեր և չերքեզներ՝ դահիճների կամակատար ջարդարար օգնականներ, հայեր՝ զոհեր և արաբներ՝ զոհերի, հայերի, որպես բախտակից ժողովրդի պաշտպաններ» (ընդգծումը հեղինակինն է – Վ. Պ.) (էջ 31):

Այնուհետև Ն. Հովհաննիսյանը ոչ միայն դիտարկում է քրդական գործունի ներգործության աշխարհաքաղաքական-տարածքային սահմանները, վերլուծում «Հայկական հարցը քրդական հարց է» տեսադրույթը, այլև հանդես գալիս քրդական հարցում և Արևմտյան Հայաստանի հիմնախնդիրների կարգավորման տեսակետից հայաստանյան հայեցակարգ մշակելու առաջարկով:

Դեռևս 1910-1914 թթ. կովկասյան և պոլսահայ մամուլում շրջանառվում էր «Հայկական հարցը քրդական հարց է» ձևակերպումը: Հեղինակը ներկայացնում է դրա հետևյալ մեկնաբանությունը. «XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին քրդերի դիրքերն այն աստիճան էին ամրապնդվել Արևմտյան Հայաստանում, որ այստեղ որևէ փոփոխություն, որը կշոշափեր քրդերի, հատկապես նրանց կառավարող վերնախավի շահերը, կթուլացներ նրանց դիրքերը և կարող էր ամրապնդել հայերի անվտանգությունը, անհնար էր իրագործել առանց քրդերի համաձայնության: Քրդերը, հասկանալի է, հենց այնպես չէին զիջի իրենց դիրքերը հոգուտ հայերի... Ահա այսպիսի պայմաններում ասպարեզում հայտնվեց այն տեսակետը, որ հայկական հարցի լուծումը կապված է և կախված է քրդական հարցի լուծումից: Հայերի կամ հայկական հարցը լուծելու համար անհրաժեշտ էր նախևառաջ լուծել քրդերի հարցը» (էջ 53-54): Հետևաբար, նրա կարծիքով, «Հայկական հարցը քրդական հարց է» բանաձևը պետք է հասկանալ և մեկնաբանել միայն ու միայն այդ իմաստով (էջ 54):

Ն. Հովհաննիսյանը նկատում է, որ «Հայաստանը... երբևիցե չի ունեցել որևէ հայեցակարգ քրդական հարցում՝ Արևմտյան Հայաստանի հիմնախնդիրների կարգավորման տեսակետից», թեև «քրդերի մասնակցությամբ իրագործվեց Հայոց ցեղասպանությունը, և նրանք դարձան Արևմտյան Հայաստանի հիմնական բնակիչները» (էջ 59): Հիշյալ համատեքստում նա հանդես է գալիս իր որոշակի գործնական նկատառումներով և առաջարկություններով:

Կարելի է որոշակի գուգահեռներ անցկացնել Ն. Հովհաննիսյանի թե՛ գրախոսվող և թե՛ դեռևս 1997 թ. ԱՄՆ-ի Մերիլենդի համալսարանի հրատարակած «Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը և դրա կարգավորման տարբերակները»¹ վերտառությամբ նրա աշխատությունների միջև: Հեղինակի ձեռագիրն ու ոճը մշտապես առանձնանում են տեսական ու գործնական

¹ Sté u **Оганесян Н.**, Нагорно-Карабахский конфликт и варианты его решения // «Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения», Мериленд, Центр международного развития и конфликтологии Мерилендский университет, 1997, с. 92-121:

հարթությունների և հակամարտությունների քաղաքական կարգավորման այլընտրանքային մոդելների համադրմամբ: 1997 թ. նա նախ ներկայացնում էր Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության էությունն ու կարևորությունը, քննարկում հիմնախնդրի պատմաաշխարհագրական և էթնոմշակութային գործոնները, վերլուծում հակամարտության փուլերն ու զարգացման դինամիկան և սահուն անցում կատարելով գործնական մոտեցումների դաշտ՝ առաջ քաշում հակամարտության քաղաքական լուծումների հնարավոր տարբերակները.

- Ադրբեջանական տարբերակ,
- Ղարաբաղյան տարբերակ և ԼՂՀ դիրքորոշում,
- Հայաստանի Հանրապետության դիրքորոշում,
- Տարածքների փոխանակում,
- Ասոցացված պետություն,
- Մինթեգային տարբերակ,
- Կիպրական մոդել,
- Անկախության տարբերակ,
- Չեչենական մոդել:

Քրդական գործոնին նվիրված այս աշխատությունում ևս, գիտականորեն հիմնավորելով իր դիրքորոշումը, հեղինակը խնդիրը քննարկում է գործնական դաշտում և լուսաբանում քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի և Հայ դատին առնչվող խնդիրների լուծման հայկական հնարավոր հայեցակարգի շրջանակներում:

Կարևորելով վերոհիշյալ՝ գործնական հարթությունում Արևմտյան Հայաստանի հիմնախնդրի կարգավորման հնարավոր տարբերակների մշակումը, Ն. Հովհաննիսյանը կրկին համակողմանիորեն դիտարկում է իր իսկ առանձնացրած մի քանի տարբերակներ.

- արևմտահայերի վերադարձ իրենց բնակավայրեր,
- տարածքային ինքնավարություն,
- մշակութային ինքնավարություն,
- ֆինանսական-նյութական փոխհատուցում՝ որպես միջանկյալ տարբերակ,
- իդեալական՝ Արևմտյան Հայաստանի անկախության կամ Հայաստանի Հանրապետությանը միավորվելու տարբերակ:

Անտարակույս, Ն. Հովհաննիսյանի աշխատությունն ունի միջազգայնագիտական ու քաղաքագիտական կարևոր նշանակություն, քանզի հայ-քրդական հարաբերությունների հնարավոր զարգացումներն անմիջականորեն առնչվում են Հայաստանի անվտանգության շահերին և Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առաջնային հիմնախնդիրներին: Մասնավորապես հայ-քրդական հարաբերությունները հաճախ դիտարկվում են Հայաստանի և Թուրքիայի միջև առկա հիմնախնդիրների, Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման գործընթացի, արցախյան

հակամարտության և թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական գործակցության համատեքստում:

Նիկոլայ Հովհաննիսյանի աշխատությունը, անկասկած, օգտակար կլինի դիվանագետների, միջազգայնագետների, քաղաքագետների և ընթերցող հասարակության լայն շրջանների համար: Լինելով գիտական հետազոտություն և կարևոր ներդրում ժամանակակից հայ արևելագիտության բնագավառում, այն կարող է հաստատուն հիմք դառնալ քրդական գործոնին ու հայ-քրդական առնչություններին նվիրված հետագա ուսումնասիրությունների համար: Ցանկալի է, որ սույն աշխատությունը թարգմանվի նաև անգլերեն և ռուսերեն:

ՎԱՀԸԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ